

TONGAN

TOKANGA'I 'O E TAPA'I NGATU'

Tulou atu dear Friend, Tulou

know this cloth is layers of care
 selfless, generous, consistent, humble. care
 it is softened fibres of inner plant flesh
 once and still the pathway of nourishing waters, to and from heaven turned hands of green.
 its creation offers wisdom for living. makes spaces of healing. embraces meditative lines of learning.
 the muscles of many given. beaten together again and again. again Tulou
 this cloth is layers of fragile, mysterious, ancient and unfinished stories
 warm, loving, life and death embracing. story
 transforming in the balance of cleansing waters, of joyful sun, of trust & truth, of time around
 and around. many songs sung. many lives touched. it is treasure to many and trauma for some
 laughter ripples out and tears flow in. an ocean of visual language.
 physically translated in many forms. temporary. poetically a lifelong dance with 'enough'
 this cloth
 an invitation to search, to exchange, to struggle, to serve, to celebrate
 and in honouring others, participate. shaping its fondly practiced patterns, its rhythms, its harmonies
 not ours to each hold away, to own alone, to claim for gain, or maintain... the same.
 separated, defined, controlled, lifeless, poisoned. Tulou.
 in fragments of tata to fullness of tapestry... our many cloths are an understanding,
 an intention, a valued burden of grace, a patient prayer
 marked with layers of memory, responding. forgiving. moving and changing
 declaring our dependence
 to nurture, to love
 Tulou atu. Tulou.
 unfold its care courageously.

By Ebonie Fifita-Laufilitoga Maka

Fakafotunga'i 'ae tauhi ('oha me'a) 'ihe angafai fakafonua

Ko e ngatu ko e feta'aki 'oku 'i ai hono ngaahi hingoa mo 'ene mafuli kehekehe 'i he potutahi 'oe Pasifiki' kau ai 'a e: siapo, ngatu, masi, hiapo, kapa, nemasitse, aute, mo e 'ahu. Ko e ngaahi feta'aki mahu'inga 'aupito 'eni pea 'oku kei hokohoko atu hono ngaahi, mo hono liliu, toutou faka'aonga'i mo foaki 'i he taimi 'oku fai ai ha katoanga fakafonua.

Ko e 'uluaki maau na'e fa'u 'e Ebonie Fifita-Laufilitoga Maka ko hano fakahaa'i ke mahino ai 'a e mahu'inga 'o e ngaahi hokohoko fakafonua 'o e ngatu 'ihe ngaahi Komiuniti Pasifiki. Koe ngaahi i lea koeni ' koe fakakoloa ia kihe tauhi moe faka'ali'ali 'oe fakakaukau mei he tokotaha koka'anga na'e to'o mai mei he taukei moe ako kuo a'u kiai 'a Ebonie 'ihe ngāue moe naunau, kau fale'i, famili moe kaungame'a. Koe ngaahi 'ilo ta'eveiveiua koeni ' 'oku fofola mai ai 'ae ngaahi mahu'inga 'oe komiuniti', felālāve'i moe nonga 'ihe vaha'a 'oe ngaahi 'ulungaanga tefito 'oe nofo'.

- Kumi atu mo vahevahe 'ae ngatu' 'oku ke tauhi' moe kau koka'anga'. 'Oku 'i ai 'ae ngaahi lesone makehe 'oku pukepuke 'ehe ngaahi konga ngatu ko'eni' mo e ngaahi me'a ke manatu'i ai, pea ko e kau koka'anga' tenau tokoni atu ke vete 'ae 'uhinga' mō ke mahino'i e ngaahi me'a 'e alalava'. Neongo pē koe ngatu' 'oku ngaohi kotoa mei he naunau fakaenatula 'oku nau fengāue'aki lelei 'aupito pea moe kelekele', pē koe ngaohi meiha ngaahi naunau ta'epau kehe 'oku ngāue'aki, pē fakatataha'i moha kemikale, pē koha fili ke



KO KINAUTOLU 'OKU NAU NGAOHI 'A E TAPA'I NGATU' 'OKU NAU TUKU TAIMI KI HONO TALA E NGA'HI TALANOA 'AKI HANO TĀ E KUPESI'; 'O KEI PUKEPUKE 'A E NGA'HI LESONI HĀ MAKEHE PE'A MO HONO FAKAMANATU FOKI NAUTOLU.KO E VALA 'OKU NGAOHI MEI HE FETĀ'AKI KO E FILI MEI HE TAHA NGA'HI 'AKAU TU'UPAU.

hū mai 'ae naunau mei he falekoloa 'aē' 'e 'ikai fu'u kau lelei ia kihe 'ātakai'.

- Tukuange 'ae ngatu' ke ma'u hano 'ea 'ihe tu'olahi taha e malava ai ke fakahoko'. Tukumai ki tu'a ke sio'i ai hono fakala'ala'a', fakasio mai ha fakalanu fakanatula ke vali 'aki 'okapau 'e fiema'u, pea ngāue 'aki e sitaasi manioke ngaahi pe 'i 'api kihe monomono 'oe maumau'. Pea koe ki'i taimi fakalata eni 'oe fakafehi moe ngaahi 'ofa'anga' ke fai ha vahevahe ai 'ae ngaahi manatu melie kihe ngaahi me'a na'e faka'aonga'i kiai 'ae ngatu'. Pē ko hano 'ave ki ha toko taha taukei he koka'anga' mo e Komiuniti kenau tokoni atu.





- Ko hono 'oange ha taimi fe'unga ke tata'o ai 'ae ngatu' 'ihe lalo fala, kapeti pē fakamolū 'e toe tokoni ia kihe 'ene mafolofola lelei 'i hono toe tautau' ki 'olunga'. 'Okapau 'oku lahi ho 'ū ngatu' pea ke fetongifetongi pē hono faka'alī'ali 'aki tautau 'ae konga kae tukuhifo 'e konga 'o tata'o.

Koe lau'i feta'aki 'oku lelei taha pē kiai hono tautau fakahangatonu mei 'olunga ki lalo. Feinga ke fulihi ki lalo e konga 'oku pelu mo fakafemahiliaki' ke 'oua tene tanaki 'ae efu. 'E toe tokoni foki 'eni ke nau nofo fā'ūtaha loloa ange.

- Fokotu'utu'u 'oe Longa': Ko hono fakatokanga'i 'oe founa totonu hono pelu mo mo hono fakatoka' 'oe koloa' moe ngaahi 'uhinga hono fai': Kuo fakatoka ai 'ehe ngaahi fāmili tokolahi 'ae fatunga koloa 'ihe lalo mohenga' kihe fakafetongi moe me'a'ofa. Ko 'eku 'ilo fekau'aki mo e Pelu 'o e ngatu' mo e masi koe taimi ke fakatoka ai' teke feinga ke muimui pau kihe founa honopelu'. Ko e me'a ni ia kuo pau ke ke toutou fai tu'o lahi. Koe mata' 'oku pelu ia ki loto. Koe pelu faka'e'eiki' koe fa'ahinga founa ia 'oku numi ai 'ae ngatu. Koe kakai kuou faka'eke kimu'a 'oku kehekehe pē 'enau ngaahi ma'u'. Ko e me'a 'oku mahu'inga' ko e fefaka'apa'apa'aki mo e fetauhi'aki 'i hono fai 'oe ngāue'.
- Koe Pelu' 'e lava pē he taimi 'e ni'ihī ke fakahoko fakatatau kihe lahi 'oe fakamolū pē koe fala 'e tata'o ai 'ae koloa, pē kato fa'o'anga me'a, pē koe katoleta 'oku fiema'u ke 'ave ai, pē koe fālahi 'oe tupenu 'e kofu'aki. Kā kihe

ngaahi koloa 'a Ivi', 'oku ou fa'a fakakaukau'i mo Peti pē 'e fēfē 'ae founa hono pelu' 'o fakatefito 'i hono lahi', ko hono teuteu, pea koe hā 'ae me'a 'e faka'aonga'i kiai'. Pea kihe ngaahi ngāue lahi pē iiki 'oku 'iai 'ae ongo tonu moe ngaahi ngaungaue 'oku ako 'ehe taha 'ihe pelu fakatataha 'ihe feitu'u 'oku ako 'e ha taha 'i he Pelu fakatataha 'i he tafa'aki ki tu'a 'oe va'e tene maaka 'ae laine 'oe mata pelu he va'e.

- Fakamama'o mei he nga'unga'u, me'akai, sū, fanga monumanu, mo e ngaahi motokā tuku kehe 'okapau 'oku ke ongo'i vekeveke mo lotovela ki hano fakalangilangi'i ha katoanga mātu'aki mahu'inga lahi. Mahalo 'e fiema'u ai 'ae ngatu ke takai 'i ha fu'u 'akau, luelue ai, lele ai 'ae me'alele mo ha toe me'a pe ma'a kinautolu 'oku fakalangilangi'i'. Manatu'i ma'u pē koe ngatu' 'e malava pē 'ikai toe lava ke fakalelei' 'i he hili 'a e ngaahi 'ekitiviti' ko 'eni', kā 'e lava ke toe faka'aonga'i ia ki ha ngaahi me'a kehe.
- Koe hā pē 'ae lahi 'oe fakamole fakapa'anga teke totongi kiha ngatu, manatu'i koe lahi 'oe pa'anga na'e totongi' 'oku 'ikai koe 'ata totonu ia hono mahu'inga mo'oni'. Koe nimahomo' moe fai feilaulau 'ihe hala fononga' 'oku fakahoko ma'u pē ia 'e ha tokotaha. Fakatokanga'i ange ko e nga'unu fakakomesiale moe fakautuutu ange hono fiema'u 'oe ngatu', taimi lahi 'oku 'ikai ke fe'unga e fakamole ki he lelei 'a e kau ngoue mo e kau koka'anga 'i he tukui kolo.



KUMI E KOKA' KE TOHI 'AKI E NGATU' 'O KA FIEMA'U, PE'A NGAOHI E TOU MEI HE MĀHOA'A
'KE FAKAPIPIKI 'AKI E FETĀ'AKI PĒ MŌNOSI.

Fakafotunga 'a e tauhi 'ihono fakahoko 'oe palani loloa kihe fakatolonga.

Koe ngaahi ma'u'anga fakahinohino ko 'eni kihe tauhi 'oe ngatu' mei he sio 'ae founga fakatolonga angamaheni 'ae Misiume' moe 'ene taumu'a fakahangatonu ke tokoni'i 'ae tauhi 'oe ngatu'. 'Oku nau talanoa'i 'a e ngaahi makatu'unga mahu'inga 'oe 'ātakai te ne uesia ho'o ngatu ke maumau ai pea mo e ngaahi ngāue te ke lava 'o fai ke ta'ofi 'aki 'eni. 'Oku kau foki heni 'a e founga fakaalaala ki he ngāue kihe ngatu', fakatoka 'oe Longa', mo e ngaahi founga hono fofola' ke tokoni ki hono tokanga'i ho'o ngatu' 'i 'api.

Malu'i mo fakatolonga ho'o ngatu'

Ko e 'uhi 'oku ngaahi e feta'aki mei he 'akau' e malava 'o uesia 'a e ngatu' ha ngaahi me'a lahi kau ai 'a e maama, 'ea mafana, fe'ave'aki holo, faka'aonga'i mo tui, 'uli pea a'u pē ki he ngaahi fakalanu 'oku 'iai e 'esiti mo e ngaahi fakalanu 'oku ngaahi.

Maama

'E lava pē 'e he maama 'o maumau'i e konga ngatu, tautautefito ka lave mai e maama tiupi ultra-violet (UV). Koe konga lahi 'o e ma'u'anga ivi e UV 'oku ma'u ia mei he la'ā'. Ko e maama tiupi moe fo'i 'uhila 'oku nau tukuangē mai moe UV 'a ia 'oku fakatu'utamaki. Ko e ma'u 'anga ivi lahi taha 'o e mama valeti (UV) moe fo'i 'uhila ko e ma'u mei he la'a'. Ka lahi hono ngaue 'aki e 'uhila 'e malava ke ne maumau'i e ivi 'o e feta'aki



'E LAVA PĒ KE UESIA E NGATU' 'I HE FĒLILIU'AKI E 'EA' PĒA KA HAUHAU 'E LAVA KE MAHAHAHA AE.



'I HE TAIMI KA 'ASI AI E KAIEANE' 'E POPO AI E NGATU', HĀ MĀTANGATANGA PĒA HĀ PALAKU AI E NGATU'.



TOUTOU TAUAKI MA'U PĒ E NGATU', VAKAI'I E KAIEANE' KA 'ASI PĒA MO MAHAHAHA.

pea te ne fakatupu leva e tuhihi pe ko e mole e lanu totonu pe ko e holoa 'o melo ange hono lanu, pehe ki he lanu na'e tohi 'aki moe lanu totonu 'o e konga ngatu.

- Malu'i ho'o ngatu mei ha maama 'oku malohi' (la'ā pe ko e 'uhila') 'i ha'o tuku mama'o mei he maama pea/pe tanaki ki ai ha kofukofu ke poloka 'aki e hangatonu mai 'ae maama'.

'Ea mafana mo e 'ea hauhau.

'Oku inu 'ehe ngatu pea ne to e tukuangē mo e 'ea hauhau mei he 'ea'. Ko e hiapo' 'oku ngaahi mei ai e ngatu' 'oku tupu pea liliu fakatatau ki he 'ea mafana mo e 'ea hauhau. 'E 'alu pe 'a e taimi mo e mahaehae pea ta'e'aonga e ngatu'.

Ko Nu'usila mo e 'u fonua talopiki' 'oku nau a'usia e ma'olunga e 'ea hauhau 'o laka hake he

70%. Ko e 'ea mafana' 'oku ma'olunga he 65%, tene fakatupu e vave 'a e palopalema tuhihi'. Ko e tuhihi' 'oku fakatu'utamaki eni ki he 'etau mo'ui pea kovi lahi foki kihe ngatu'. Koe tupu koē 'ae tuhihi' 'oku ne kai 'e ia e me'a kotoa pea holo e ivi 'o e feta'aki, kau ai e lanu pea fulihi mo e mata 'o e ngatu'.

- Ko hono tauhi e ngatu' ha puha pepa (acid-free) 'oku 'ikai ke 'i ai ha kemikale na'e ngaahi 'aki pea 'e tokoni ia ki he fakasi'isi' 'ae fu'u mafana e 'ea'. 'Oku tokoni lahi e silica gel (ngaahi mei he 'one'one)'a ia ko e me'a 'oku ne to'o e 'ea hauhau he taimi 'oku tuku ai 'i loto he 'u koniteina fa'o'anga koloa' pea moe kōpate' ke tauhi e 'ea mafana ke 'i lalo he 60%.

- Feinga ke fa'o ho'o ngatu 'i'he loki 'oku mātu'u taha' he faha'ita'u momoko' pea pehē foki 'i'ha loki mokomoko lolotonga e faha'ita'u mafana'. Fakamama'o mei hono tuku 'i'ha feitu'u 'oku hauhau pea 'oku 'ikai ha 'ea lelei hangē ko e lalo fale', loki 'i' lalo he ngata'anga 'oe fale', falekaukau, peito, loki 'i' 'olunga ki he funga fale' pea mo e tau'anga me'a lele'. Pea, faka'ehi'ehi hono tuku e ngatu 'i'ha feitu'u tuku'anga koloa 'oku fokotu'u ki he fakava'e pe koe holisi 'i' tu'a'. Faka'e'ea ma'u pē 'ae 'ū kōpate' mo e 'ū puha tuku'anga koloa' he taimi kotoa ke vakai'i ma'u pē 'ae tuhihi. 'I he ngaahi tuku'anga koloa 'oku 'ikai sai e vilo e 'ea, ko hono ngaue 'aki e ii pe ko e dehumidifier/naunau misini 'oku ne to'o e 'ea mafana mo hauhau', 'e lava ke tupulaki ai e vilo 'ae 'ea.

Tuhituhi

Me'apango, he ko 'ene tuhihi pē ngatu' 'oku faingata'a hono to'o 'aupito.

- Kapau 'e lava, kofukofu' 'ae ngatu' 'i'ha tupenu vavae ma'a pea ke fa'o 'i'ha tangai pelesitiki 'oku lava sila'i, pea ke fa'o he 'aisi tokoto 'o 'oua toe si'isi'i hifo he uike 'e ua. Ko e founa eni tene ta'ofi ai e tupu e tuhihi. Ko 'ene ma'u pē 'ae ngatu' he 'aisi pea fakafoki mai leva ki he 'ea he loki, hanga 'o folahi 'i'ha faliki 'oku ma'a pea 'ikai tungotunga. Ngāue 'aki ha polosi vali mo ha vekiume, polosi māmālie mo fakapotopoto he feitu'u 'oku tuhihi' pea ke puke e ngutu e vekiume fakatatau ki ai ka ke tokanga ke 'oua na'a hanga 'e'he vekiume' 'o komo'i e fukahi ngatu'.

Ko e me'a 'e tau mei he tuhihi e ngatu' 'e kei ma'u pē ia kā ko hono to'o koē 'ae totolo e tuhihi tene fakangata 'ene hoko atu. Faka'e'ea e ngatu' he 'osi hono fakama'a' pea ke tuku kiha feitu'u 'oku matu'u ange mei he feitu'u na'ake 'uluaki tuku ai pea kamata ai e tuhihi'. 'Oku lelei foki ke ke toutou vakai'i ma'upē 'ae ngatu' ko e na'e fa'a tuhihi'. Vakai'i ma'upē he vaha'a 'oe mahina 3 – 6 pea ke fakahoko e ngaahi sitemu na'e 'osi 'asi atu 'i' 'olunga 'okapau 'e fie ma'u.

Tokanga 'i' he taimi 'oku ke fakama'a ai e tuhihi'. Ngāue 'i' ha feitu'u 'oku 'ea lelei pea ke tui ha mask (me'a ta'ofi efu), kofunima, mo ha matasio'ata malu ke fakasi'isi'i e hū 'ae mahaki mei he tuhihi', ke 'oua 'e hū ki loto ki



KO E KAIEANE 'E HĀ PALAKŪ PEĀ 'ASI NE LAHI HE NGATU 'KA KO HONO TO'O E MĀTANGATANGA 'E SI'ISI' AI HA'ANE 'ALU KE LAHI ANGE.



KO E MAHUA HA VAI 'E NGA'UNGA'U E KONGA KO IA PEĀ 'E MAHAE NGOFUA, PEĀ MALAVA KE MAFULI HONO FOTUNGA PĒ MĀTANGA.

ho manava'anga. Ka 'ikai ke ke malu'i ko e, 'oku malava pē ke fakatu'utamaki ki ho'o mo'ui' 'i'he taimi koia' pea mo e kaha'u' foki.

Mahua hangatonu ha me'a huhu'a

'Oku tau ngofua ha toi'i me'a he ngatu' koe 'uhi' ko e natula 'o e feta'aki he 'oku ne inu e me'a huhu'a. Tukukehe 'ae ngaahi me'a 'oku 'ilonga, ko e mahua pe ha huhu'a'i me'a pē, tene uesia 'e ia ha konga he ngatu' pea 'e fakatupu ai ha'ane faikehe pe mahae. Ko ha fa'ahinga huhu'a pē tene uesia ha fa'ahinga me'a teuteu pe 'oku movete ngofua. Kapau 'e tuku fuoloa 'i' he 'ene viku', ko e 'ū konga kotoa koia he ngatu' tene fakatupu e tuhihi. Faka'ehi'ehi ma'u pe he taimi kotoa 'e lava ai.

- Nagaue 'aki ha konga tupenu ma'a tene lava 'o inu e huhu'a (hange koe tupenu holo ipu, pepa taueli, tupenu molū pea 'oku 'ikai fakalanu, hanga 'o tata'o ke potupotu tatau 'aki e feitu'u 'oku viku he funga ngatu. Feinga ke 'oua teke olo'i e feitu'u 'oku viku he 'e lava ke maumau ai e konga ki 'olunga 'o e ngatu'. Fetongitongi e naunau 'oku ne inu e vai kae 'oua leva 'oku ke ala ki he ngatu 'oku momoa.
- Pooki fakataha 'ae ongo tafa'aki' 'o e feitu'u koia 'oku viku' 'aki e me'a tene inu e vai' pea lomi ma'ama'a pe kae 'oua kuo momoa 'a e ngatu'. Tokanga ki he me'a ni pea fiema'u e 'ea lelei mei ha ii pe ko ha dehumidifier (misini to'o hahau), kapau 'e lava. Ko 'ene momoa kotoa pē pea ke toe fa'o fakalelei e ngatu'. Fa'o 'a e ngatu' 'i' he taimi 'oku ke fakapapau'i ai 'oku momoa 'aupito ke faka'ehi'ehi mei he tuhihi'.

Fanga 'inisekite

'E lava ke keina 'e he fanga 'inisekite' 'ae feta'aki' moe sitaasi 'oku fa'a faka'aonga'i lolotonga hono fakahoko 'ae koka e ngatu'. 'E iku 'a e maumau' 'e'he 'inisekite ke ngāvaivai e ngatu' pea 'e lava ke hoko ai ha maumau ngofua ai he 'alu 'ae taimi'.

- Toutou vakai'i ma'upē ho'o ngatu', 'i' he vaha'a 'oe mahina' 'e 3-6 kotoa pē, na'a 'oku 'iai ha ngaahi ava mo e efuefu (pepa pē hangē ha efuefu'i papa). Kapau 'oku ke sio ki ha fa'ahinga faka'ilonga 'oe kai 'e'he manu', te ke lava 'o fetu'utaki ki ha tokotaha fale'i ki he founa ke solova'i ai e palopalema. Ko e founa 'e taha, kapau 'oku ke ala ma'u ha 'aisi

tokoto, teke lava 'o fakahoko e founa tuku 'aisi 'o hange neu 'osi fakahoko atu ki mu'a'. Ko e tuku pē ki tu'a mei he 'aisi' pea fakahoko leva 'ae founa vekiume' ke to'o ai e fanaga ki'i inisekite kuo ma'u 'e'he 'aisi' moe efuefu foki mei he ngatu'.

Ngaahi naunau 'oku 'i' ai e 'Esiti'

Koe ngaahi naunau fa'o'anga koloa 'e ni'ihi 'oku 'iai 'ae 'esiti. Koe ngaahi naunau hangē koe ngaahi puha pepa moe papa 'oku 'ikai ke fakataumu'a ia ke tauhi ai ha me'a 'i'ha taimi loloa koe'uehi' he 'oku 'ikai koha naunau lelei mo tolonga, pea 'iai mo e 'esiti, pē popo ngofua. Mahu'inga ke ke kumi ha ngaahi naunau tuku'anga koloa lelei 'e tolonga ai ho'o ngatu' 'i'ha taimi loloa.

- Oku 'ikai fie ma'u ia ke faka'aonga'i pē 'a e ngaahi naunau fakatolonga; koe ngaahi naunau ngāue faka'aho kotoa pē hange ko e tupenu molū pē koe tupenu poliesita mo e paipa PVC, tali'anga vai, 'e lava ke teuteu'i ia ke tuku ai ho'o ngatu' ki ha taimi loloa. "Vakai ki he konga 'o e 'ngaahi naunau tuku'anga koloa" 'oku fokotu'u atu 'i' ki ha fakamatala toe ma'opo'opo ange.

Fakamatala makehe ki he fakalanu mo e lanu totonu:

Oku 'i' ai ha ngaahi fakalanu tukufakaholo mo e ngaahi hu'i lanu 'oku faka'aonga'i ki he ngatu' 'oku fonu'esiti pea 'e lava ke ne fakapopo'i ia 'i'ha vaha'a taimi. 'Okapau te ke sio ki ha ngaahi ava pe mata'aki 'ae ngatu' 'i' he ngaahi feitu'u 'oku 'iai e fakalanu', fetu'utaki ki ha tokotaha fale'i ki he founa ke fakatolonga ai e koloa.



'E HOKO LEVA E KAIEANE HE KONGA KU NGA'UNGA'U 'I' HE NGATU' PEĀ 'ALU TAIMI KE KOVI ANGE.

Tauhi ke malu ho'o ngatu'

Ko e fuolaa ange 'ae ta'u 'o e ngatu' 'oku fefeka ange pea 'e maumau ngofua. Ko 'ene faingamalie pē, fakatokoto e ngatu' hono tuku'anga'. Fakatatau kihe tukufakaholo', ko e ngatu lalahi' 'oku tāpelupelu ia pea 'oku 'iai 'ae ngaahi ouau fakafonua 'oku fai 'aki hono fakahoko'.

Manatu'i ma'upē, koe folahi 'oe ngatu', tokanga'i na'a faifai pea fakatupu uesia e ngaahi laine pelu' he 'oku fefeka 'o maumau'i ai e ngatu'. 'E hanga 'e hono tauhi 'o e ngatu lalahi 'i ha founa 'oku takai'i fuopotopoto ke ta'ofi ai e fefeka e ngaahi konga 'oku mapelupelu'. 'Oku tokoni eni ki he faingofua hono fulihi holo e ngatu he taimi 'oku folahi ai.

Fanga ki'i tokoni ki he tuku'anga koloa 'oku vilohi takai

Fil Fili ha fo'i tiupi 'oku ki'i lolaa ange 'i he maokupu 'o ho'o ngatu' pea 'oua na'a toe si'i hifo he 100 MM honau matolu'.

- Teuteu'i 'a e fo'i tiupi 'aki ha'o 'ufi'ufi 'aki ha polythene (PE) pelesitiki 'oku te lava 'o sio ki loto, pea ka 'ova he ngata'anga pea pelu ki loto he fo'i tiupi.
- Kofukofu'i 'ae fo'i tiupi' 'i ha tupenu molū 'osi fō, toe pelu 'ae tupenu 'oku hopo ki tu'a 'ihe ngata'anga 'o e fo'i tiupi ki loto.
- Fakatokoto hifo 'a e ngatu' pea 'ufi'ufi'i 'aki ia 'a e pepa 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'esiti pe koe tupenu molū.
- Hoko atu hono lola'i ia ki he fo'i tiupi, pea ke tokanga ke 'oua na'a manuminumi.
- 'Ufi'ufi'i 'a e ngatu kuo lola takai, 'aki ha tupenu molū 'oku 'osi fō, pea nono'o 'aki ha ngaahi loufau mei he tupenu molū'.



TEUTEU E TIUPI 'AKI HANO KOFU 'AKI E MILEMILA PĒ PELESITIKI, PEA MONO E TOENGA HE AVA ONGO TULIKI 'O E TIUPI'.



TOKANGA KE 'OUA NA'A MĀPELUPELU HONO TAKAI E NGATU' HE TIUPI'.



KOFU E NGATU KUO TAKAI' 'AKI HA TUPENU MA'A PEA HA'I 'AKI HA NGA'HI MAEA HA'I.





Ngaahi fale'i ki he fakatoka koloa'

'E lava ke fakatoka 'ae fanga ki'i konga ngatu iiki' 'i he ngaahi puha 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'esiti' pe ko ha ngaahi puha tuku'anga koloa lelei. Kapau 'oku lahi hake 'i he konga 'e taha, fakamavahe'i kinautolu 'aki ha pepa 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'esiti pē koha tupenu molū 'oku 'osi fō.

Ko e ngaahi tapa'i ngatu kuo 'osi numi'i kiha fōtunga makehe hangē koe teunga ta'olunga, 'e malava ke tuku 'iha ngaahi puha 'oku hao he 'esiti. Koe fakaalaala'i meihe manumi mo e mapelupelu, fakakakano 'aki ha ngaahi fo'i tisiu 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'esiti, vilohi ke hange ha ngaahi fo'i pulu 'i he loto me'a ke kei pukepuke hono fotunga'.

Koe naunau 'oku tuhu'i ke ngāue'aki kihe tuku'anga koloa'.

- Ngaahi puha 'oku 'ikai faito'o 'esiti' – 'okapau pē 'oku ma'u 'ae ngaahi puha pepa lanu melomelo 'osi faito'o 'esiti', 'uluaki faliki 'aki 'ae puha' takatakai ha pepa molū 'oku 'ikai faka 'esiti pē ko ha tupenu molū 'osi fō, pea fakapapau'i 'oku 'ikai fetu'utaki hangatonu 'a e ngaahi me'a 'i loto' mo e puha'. Fō, pe fetongi ma'u pē 'a e tupenu 'i he taimi kotoa pē 'ihe taimi 'oku ki'i mafuli ai 'ae lanu ke to'o 'a e 'esiti.
- a 'Koe pepa ta'efaito'o 'esiti' – 'aia 'oku fakavaha'i 'aki 'ae ngaahi konga ngatu' 'oua 'e ngaue 'aki e pepa tisiu he vaha'a 'o e ngaahi konga ngatu. 'Oua 'e ngāue 'aki 'ae pepa molū angamaheni' 'a ia 'oku vave hono ma'u 'e he 'esiti'.
- 'Ngaahi tiupi pepa pē tiupi pelestiki PVC fakatali 'anga vai' – koe tiupi sai taha' oku 100-150 MM honau matolu. 'E lava ke faka'aonga'i 'a e tiupi pepa lanu melomelo, ma'u mei he ngaahi falekoloa kāpeti pe PVC

downpipes fakatau mei ha falekoloa naunau langa, 'e lava 'o ngāue 'aki 'i he taimi 'oku matolu 'ai 'a e pelesitiki pe foila aluminie. 'E lava leva 'o ta'ofi 'aki e fe'ave'aki 'o e 'esiti lolotonga hono tuku ai.

- Tupenu ta'efakalanu' pē kalekō – fō tu'o ua kimu'a pea toki faka'aonga'i, toumu'a ngāue 'aki tu'otaha ha pauta fō pea ko hono tu'o ua 'aki pē 'ae vai vela pea 'ikai ha pauta fō. 'Oku to'o 'e he founa ni 'a e faito'o mei he pauta fo fakakomesiale.



NGĀUE'AKI HA KONGA TUPENU PEPA 'OKU 'IKAI FAITO'O KE FALIKI 'AKI E NGAHI PUHA 'OKU FA'O AI NGATU'.



'OUA NGĀUE'AKI TUPENU PEPA ANGAMAHENI HE 'E VAVE ANGE AI KAI HE 'ESITI'.



Faka'ali'ali ho'o ngatu he founga malu

'E lava ke faka'ali'ali ha ngaahi konga ngatu lalahi 'oku kei 'i he tu'unga faka'ofa'ofa 'i he taimi 'oku 'iai ha me'a ke puke'i lelei 'aki 'ihe konga ki 'olunga 'o e ngatu'. Ko ha ngaahi founga 'eni 'e ni'ihiki ke fakahoko ai 'eni:

Founga tautau:

- Fili ha va'akau pe fo'i tiupi 'o 'oua na'a toe si'i hifo he 60mm 'i he loloa pea na'e ngaahi mei he papa 'osi sila'i, paipa pelesitiki, pe ko e tiupi puha melomelo 'osi kofukofu.
- Takai 'aki e fo'i pou 'aki e tupenu polyster pe ko e tupenu molu 'oku 'osi fō.
- Folahi takai 'a e ngatu' 'i ha pou 'osi kofu pe ko ha tiupi pea tautau mei he holisi 'aki ha pine kene pukepuke ki ai.
- Liliu 'a e tu'u'anga puipui 'o e ngatu' 'i he ngaahi mahina si'i kotoa pe.

Founga fakama'u 'aki e pine:

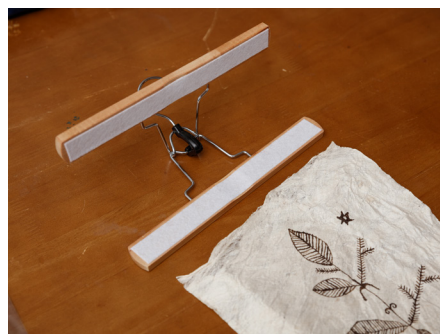
- 'I hono faka'aonga'i 'o e ongo la'ipapa 'osi sila'i, 'oku 'i ai 'a e ongo tafa'aki ki 'olunga 'o e ngatu ke pine'i fakama'u ai.
- 'E lava ke puke 'aki 'a e 'ū kilipa bulldog, pe polota (tokanga ke 'oua na'a hu 'i he ngatu)
- 'E lava ke fakahū 'a e fakamolū 'i he vaha'a 'o e pine fakama'u ke malu'i 'a e ngatu'
- Ko e taha 'o e ngaahi kovi 'o e founga ko 'eni ko e lava ke fakatupu 'e he faka'ali'ali taimi loloa ha holoa ki he konga ki 'olunga'o e ngatu'. Sivi ma'u pe 'a e ngatu ke fakapapau'i 'oku 'ikai mahaehae, pe ngaahi faka'ilonga 'o 'ene holoa hifo ofi ki he feitu'u 'oku puke'i 'aki e pine.
- He 'ikai fe'unga 'a e founga ko 'eni mo e ngatu' ke numi 'i he ngata'anga 'o e ngatu' 'a ia 'e pipiki ki ai 'ae pine fakama'u'.



FŌ PE'A KOFU'AKI E FAKAMOLŪ E FO'I PAMU 'KE MOLŪ HONO TAUTAU'.



PE'A FOLAHĪ 'O TAUTAU LEVA E NGATU' HE TIUPI 'PE'A TAUTAU HE HOLISI 'O FAKAMA'U HONO ME'A TAUTAU'.



NGĀUE'AKI HA ONGO VA'A PAPA 'O FAKAMA'U KINUAU PE'A TAUTAU KI 'OLUNGA E NGATU' AI.

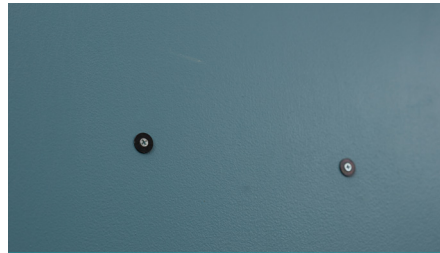


Founga makinito:

- 'Oku 'iai 'ae makinito ma'u ngata'a pea 'oku malohi fe'unga kene pukepuke 'a ngatu 'oku mamafa'. 'Oku lava ke ma'u 'i ha ngaahi fa'ahinga lalahi kehekehe mo e mälöhinga kehekehe. 'Oku fa'a faka'aonga'i 'e he ia he ngaahi Musiume mo e feitu'u faka'ali'ali e koloa mahu'inga 'a e founga ko 'eni.
- 'E fiema'u 'ehe makinito' ha konga ukamea, ko ha konga ukamea pe sikalu ukamea 'oku pipiki ki he holisi. Fakatatau mo e lahi 'o e ngatu', te ke fie ma'u ha makinito 'i he 20-25cm kotoa pe 'ihe tafa'aki ki 'olunga. Ko e lahi ange 'a e ngatu', ko e lahi ange ia 'o e makinito 'e fie ma'u'.
- Fakapipiki ki ha pepa matolu 'oku 'ata' mei he 'esiti pe koe konga ngatu ki he makinito' mo e pine he holisi'. 'Oku hoko ai e femamili'aki ke ne pukepuke 'ae ngatu' pea hao mei he 'ume'umea moe fhipakaki 'ihe 'alu 'ae taimi'.
- 'Ihe teu kiha faka'ali'ali, te ke lava 'o fufü'i 'ae makinito ke hā si'si'i ange 'i ha'o 'ufi'ufi 'aki ha fanga ki'i konga ngatu pe pepa. Te ke lava 'o fakatauhao 'a e lanu 'i ha'o ngau'eaki e vali vai.

Koe ngaahi founga ke 'oua 'e ngäue 'aki.

- Faka'ehi'ehi mei hono faka'aonga'i 'o e pine, pe siteipelä, ke fakama'u e ngatu ki he holisi he te ne fakatupu 'ae avaava 'e 'alu 'o lahi pē ko e mahae 'ihe mamafa e ngatu'. Koe ngaahi founga fakama'u ukamea' 'e kamata moia foki ke 'ume'umea 'a ia 'oku ne fakatupu 'a e ngävaivai 'ae feta'aki'.
- Ko e Blu-Tack®, tepi pipiki fakatoumata pe 'u tepi kehekehe 'e 'ikai pe 'aonga pea tene hae 'ae ngatu' 'o fakatupu ai 'ae 'uli 'ihe 'ene motu'a ange'.
- 'Oku 'ikai ke poupu'i 'ae ngäue 'aki 'oe Sewing Velcro® pe ko e tuitui fakaholomui' koe'uhi' pē ko e fakamolū 'aki e ngaahi konga tupenu kehe 'e fakatupu 'e he ngaahi ava'i hui tuitui' ha mahaehae 'ihe ngatu' 'ihe 'alu 'ae taimi'.
- Koe fakamūsia'i koē 'ihe vaha'a sio'ata' pe ko e (acrylic) pelesitiki' tene fakatupu ha manuminumi kovi pea 'e fakavave ke tupu ai 'ene tuhituhi 'i he hauhau e vaha'aa 'o e ongo sio'ata. Fakapapau'i 'oku 'i ai ha feitu'u 'oku



KO E MAKINITO 'E FIEMA'U HA ME'A KAPA KE PIPIKI AI, PE KO HA ME'I 'UKAMEA PĒ SIKULU 'UKAMEA KE VILI' KI HE HOLISI'.

ne fakamavahe'i 'a e ngatu mei he sio'ata' ke faka'ata' 'a e fe'alu'aki 'ae 'ea'.

Faka'esia ho'o ngatu

'Oku faingofua pē hono faka'esia 'o e fanga ki'i konga ngatu iiki angé. Koe ngaahi lelei 'o e faka'esia' 'oku kau ai 'a e malu'i mei he efu, 'inisekite, mo e maama'.

'Okapau koe faka'esia fakapalofesinale koha me'a ke fakahoko, kole ki he tokotaha ngaahi faka'esia ke ne faka'aonga'i 'a e ngaahi naunau fakatolonga. 'Oku nau ki'i fakamole lahi ange, ka he 'ikai ke maumau'i ai ho'o ngatu. 'Eke ma'u pe ki he tokotaha 'oku ne fai 'ae faka'esia' e founga 'oku nau palani ke fakapipiki ai ho'o ngaahi koloa'. Faka'ehi'ehi mei hono faka'aonga'i 'o e ngaahi tepi pipiki pē ko e fakapipiki pakupaku pe ki he konga papa' – te ne lava 'o maumau'i 'aupito ho'o ngatu 'i he'ene 'alu ke motu'a ange'. Kā ke kole ki he taukei faka'esia' ke ne faka'aonga'i ha me'a fakapipiki 'oku toe lava 'o tatala fakalelei pē mo ha pepa 'oku hinisi ke fakapipiki 'aki e tapa'.

Kapau te ke fili ke ke faka'esia pe 'e koe 'aki ha 'esia'i tā motu'a, fetu'utaki ki ha tokotaha palofesinale he fakatolonga pepa pe tupenu 'oku ne lava 'o 'omi ha founga mo ha fale'i totonu.

Tokanga'i 'i he faka'ali'ali

Ko e ngatu 'oku fa'a tu'uaki kihe faka'ali'ali 'e fie ma'u ke toutou tā 'ae efu ke ma'a. Ko e founga malu taha ke ma'a ai, ko hono fakatoka e ngatu 'i ha feitu'u 'oku ma'a mo 'ikai tungotunga. Faka'aonga'i ha vekiume 'i he malohi fe'unga ki hono komo 'ae efu' pea ke vekiume 'iha funga uaea nailoni. 'E ta'ofi 'e he founga ko 'eni ha maumau fakatu'utamaki ki he ngatu.



KE FAKA'ALI'ALI 'E FIEMA'U E MAKINITO' KE 'OUA 'E 'ASI KITU'A 'AKI HANO KOFU NAUTOLU 'AKI HA KONGA FETA'AKI PĒ LA'IPEPA.

Fekumi ki he ngaahi naunau ki tuku'anga koloa.

'E lava ke ke fakatau ha ni'ihi 'oe ngaahi naunau 'oku faka'asi mai 'i he 'Initaneti', pe 'i he ngaahi falekoloa me'angäue moe koloa tupenu'. 'E lava foki ke ma'u ta'etotongi 'a e ngaahi tiupi löloa' mei he ngaahi fale koloa kăpeti' pe ngaahi falekoloa tupenu'. 'I Nu'usila ni 'oku hanga 'ehe 'u Kautaha ko 'eni' 'o tuku atu e naunau malu'i e koloa':

Magnets NZ

Uepisaiti - www.magnets.co.nz
 'Imeili - info@magnets.co.nz
 Telefoni - 09 414 5606

Conservation supplies Ltd

Uepisaiti — www.conservationsupplies.co.nz
 'Imeili — info@conservationsupplies.co.nz
 Telefoni — 06 211 3991

Port Nicholson Packaging Ltd

Uepisaiti — www.pnp.co.nz
 'Imeili — sales@pnp.co.nz
 Telefoni — 04 568 5018

Triptych Conservation

Uepisaiti — www.triptych.co.nz
 'Imeili — info@triptych.co.nz
 Telefoni — 06 378 6616

Kumi ha tokoni fakapalofesinale

Ke toe ma'u ha fale'i lahi ange ki hono fakatolonga 'o e ngatu', mo e ngaahi 'ü me'a kehe, fetu'utaki ki he Musiame 'Okalani' pe ko e ngaahi faifatongia fakafonua, Te Papa.

'Oapau 'oku 'asi ha ngaahi faka'ilonga 'oha maumau 'i ho'o koloa', 'oua te ke feinga ke fakalelei'i pē toe feinga ke hakeaki'i ki hono tu'unga totonu pē 'e koe. Koe ngäue kihe fakatolonga fakapalofesinale' tene fa'a lava 'o fakaloloa 'ae tolonga 'oe koloa 'oku pelepelengesi mo a'ua'u honau motua'. Ko e kumi ha taha ngäue fakatolonga ofi kia te koe, fetu'utaki ki he uepisaiti 'o e kau mataotao he fakatolonga 'o e ngaahi naunau fakafonua' 'i he www.nzccm.org.nz.

Ko e ma'u'anga fakamatala ko 'eni' ko e tokoni ia 'a e Talasiti 'iloa ko e Tennyson Trust and the Center for the Pacific Languages. 'Oku mau fie fakamälö kia Ebonie Fifita-Laufilitoga Maka, Caroline Scott Fanamanu, Fotuosamoa Jody Jackson, 'Emeli Parr, Cora-Allan, mo Doron Semu 'i he'enau ngaahi tokoni mahu'inga mo ma'ungata'a.

Tennyson.
 Charitable Trust
 Managed by Public Trust



Centre for
 Pacific Languages

For a full list of online resources,
 visit Auckland Museum's website:
aucklandmuseum.com/collectioncare

